

Elżbieta Piotrowska

BIBLIOTEKA JANA UPHAGENA
PATRYCJUSZA I HISTORYKA GDAŃSKIEGO XVIII WIEKU¹

Wśród szczegółowych problemów badawczych nauki o książce, dyscypliny zajmującej się badaniem wielorakich i złożonych funkcji, jakie spełnia książka w społeczeństwie, ważne miejsce przypada refleksji nad historią bibliotek. Księgoznawcza analiza biblioteki zmierza m.in. do określenia warunków, w jakich kolekcja powstawała i funkcjonowała, komu służyła, jaki był zasięg jej społecznego oddziaływania, czy i w jakim stopniu uczestniczyła w propagowaniu i utrwalaniu określonych treści intelektualnych i kulturowych swojej epoki. Takie postawienie problemu wiąże badania nad księgozbiorami z dwiema szczegółowymi dyscyplinami księgoznawstwa: bibliotekoznawstwem i historią czytelnictwa.

W niniejszym artykule przedstawimy niewielki fragment kultury książki gdańskiej doby Oświecenia, związany z prywatnym zbieractwem książek, szerzącym się wśród miejscowych uczonych i patrycjatu miejskiego. Do najbardziej znanych kolekcji bibliotecznych Gdańska XVIII wieku, zalicza się biblioteki: J.Fidalke, W.Schlieffa, J.T.Kleina, H.Rosenberga i Jana Uphagena². Większość tych księgozbiorów gdańskich uległo rozproszeniu, nieliczne drogą zakupów lub darów zostały włączone do Biblioteki Rady Miejskiej.

Przedmiotem naszych badań była biblioteka Jana Uphagena, należąca do nielicznych zbiorów osiemnastowiecznych, zachowanych niemal w całości do dnia dzisiejszego. Kolekcja ta, licząca ponad piętnaście tysięcy woluminów, przekazana przez rodzinę Uphagenów Bibliotece Rady Miejskiej w 1879 roku, zachowała do dnia dzisiejszego osobną proveniencję, zgodną z pierwotnym układem nadanym jej przez właściciela.

Kwestionariusz badawczy, jaki zastosowaliśmy do interpretacji biblioteki Uphagena, zmierzał do określenia: wielkości księgozbioru, zasad jego porządkowania, liczebności poszczególnych działów, struktury tematycznej, językowej, chronologicznej, geografii wy-

dawniczej zbioru, a w konsekwencji do ukazania funkcji, jaką biblioteka pełniła w stosunku do właściciela. Te elementy analizy bibliotekoznawczej księgozbioru powinny być, w myśl założeń teorii czytelnictwa³, odzwierciedleniem indywidualnych cech osobowości czytelnika-organizatora zbioru, jak również głównych tendencji rozwojowych kultury umysłowej epoki, w której biblioteka była organizowana i użytkowana.

O stopniu i zakresie realizacji pełnego kwestionariusza badawczego, formułowanego przez historyka książki, decyduje przede wszystkim zaplecze źródłowe. Przypomnijmy, że w badaniach nad historią bibliotek księgoznawca ma do dyspozycji dwie podstawowe grupy źródeł: zachowane księgozbiory lub należące do grupy archiwaliów inwentarze czy katalogi. Niekiedy zdarza się, że badacz dysponuje obydwoma rodzajami źródeł: księgozbiorem i jego inwentarzem, co miało miejsce w przypadku interesującej nas biblioteki Jana Uphagena. Ze względu na fakt, że tylko nieliczne z zachowanych księgozbiorów reprezentują całość historycznie narastających zbiorów, badacze decydują się najczęściej na wybór trudniejszego w interpretacji źródła - inwentarza bibliotecznego.

Podstawowa wartość inwentarza jako źródła bibliologicznego polega na tym, że jest on zgodnie z zasadą wypływającą z teoretycznych podstaw księgoznawstwa⁴ odzwierciedleniem struktury zbiorów bibliotecznych, a struktura zbiorów bibliotecznych jest wyrazem określonego modelu myślenia w poszczególnych epokach historycznych i formacjach społecznych. Inwentarz czy drukowany katalog biblioteczny reprezentują całość biblioteki, czego nie można powiedzieć o zbiorze, inwentarz jest bardziej operatywny, pozwala wnikać w zawartość księgozbioru, ocenić jego stan ilościowy, określić kierunek zainteresowań właściciela-organizatora zbiorów, wpływ epoki na ich kształtowanie itd. Stąd postulat wysuwany przez czołowych teoretyków księgoznawstwa⁵, aby inwentarze dawnych bibliotek uczynić przedmiotem szczególnej troski, pozostaje wciąż aktualny. Dodajmy, że wartość źródłowa inwentarza jest w dużej mierze uwarunkowana metodą opisu książek. Z bibliograficznego punktu widzenia elementami takimi są: autor, tytuł dzieła, miejsce i rok wydania. W przypadku inwentarza biblioteki Uphagena, spisane go w 1803 r., w rok po śmierci właściciela, elementy te występują, ale nie zawsze w komplecie. Twórca inwentarza dość często pomijał autorów, miejsce, rok wydania, nieumiejętnie skracał tytuły, a jednocześnie podawał skrupulatnie zawartość klocków

introligatorskich czy części składowe wydań zbiorowych. Ponieważ inwentarz miał dokumentować zawartość zbioru zamkniętego, stworzonego przez Jana Uphagena, stąd spis ten odzwierciedla historyczny układ kolekcji, nadany jej przez właściciela⁶.

Jak już wspomniano, wszystkie elementy bibliologicznej analizy księgozbioru należy interpretować w ścisłej łączności z indywidualnymi cechami osobowości czytelnika-organizatora zbioru, jak również z głównymi nurtami rozwojowymi epoki. Kim zatem był Jan Uphagen, właściciel jednej z większych kolekcji bibliotecznych Gdańska epoki Oświecenia?

Jan Uphagen, historyk, prawnik, bibliofil i rajca miejski, należał do czwartego pokolenia rodziny Uphagenów, przybyłej do grodu nad Motławą w końcu XVI wieku z Niderlandów. Protoplastą interesującej nas linii rodziny był Arnold I, pochodzący z okolic Ypres⁷. W osiemnastym wieku rodzina Uphagenów należała do najbardziej znanych i wpływowych rodzin patrycjuszowskich Gdańska.

Jan Uphagen urodził się 9 II 1731 r. w Gdańsku. Jego ojciec Piotr Uphagen, kupiec i rajca miejski, utrzymywał rozległe stosunki handlowe z Niderlandami, Anglią, Francją, Niemcami. Następcą i kontynuatorem tradycji rodzinnych miał być, zgodnie z panującym zwyczajem, najstarszy syn Jan. Po ukończeniu nauki, rozpoczął praktykę w przedsiębiorstwie ojca. Zachowane źródła nie mówią o nauce Jana Uphagena w miejscowym Gimnazjum Akademickim. Jego nazwisko nie zostało odnotowane w księdze wpisów, co nie oznacza, że szkoły tej nie ukończył. W Gimnazjum panował zwyczaj wpisywania uczniów pierwszej klasy, natomiast rozpoczynających naukę w klasach starszych, jak i absolwentów, nie notowano⁸.

Dwuletnia praktyka Uphagena w przedsiębiorstwie ojca wykazała zupełny brak predyspozycji i zainteresowań przyszłego historyka zawodem kupieckim. Ojciec Uphagena, po zasięgnięciu opinii swych przyjaciół, w tym i czołowego historyka i prawnika gdańskiego G. Lengnicha, zezwolił synowi na podjęcie studiów uniwersyteckich. Za namową Lengnicha wybrał Uphagen Getyngę jako miejsce dalszej edukacji. Poprzedził ją półtoraroczny kurs przygotowawczy, obejmujący intensywny kurs greki, łaciny, filozofii, zakończony egzaminami w 1751 r.⁹. W maju tego roku przybył Uphagen do Getyngi i został włączony do tamtejszej społeczności akademickiej. Jego nazwisko widnieje pod numerem 151 w księdze immatrykulacyjnej uczelni¹⁰. Przedmiotem jego studiów było prawo i historia, uczęszczał również na wykłady prowadzone na wydziale filozofii. Do gro-

na jego profesorów należeli m.in. Achenwal, Küler, Mosheim. Przypomnijmy, że uniwersytet w Getyndze, zaliczany do przodujących ośrodków myśli oświeceniowej w Niemczech, został założony w 1737 r. przez barona Münchhausena pod auspicjami elektora Hanoweru, króla angielskiego Jerzego II¹¹. Założenie tego uniwersytetu uważa się za punkt zwrotny w dziejach uczelni europejskich. Getynga i nieco wcześniej powołany uniwersytet w Halle /1694/ dały początek głębokiej, zasadniczej reformie szkolnictwa akademickiego w Europie. Tutaj po raz pierwszy wprowadzono zasady wolności myśli "libertas philosophandi", nowe zespolone funkcje nauczania z samodzielną pracą badawczą, czym wiązano uniwersytet z rozwojem nauki¹². Nastawienie nauczania na ogólną kulturę i wykształcenie światowe, podniesienie języka narodowego do rangi języka wykładowego, wprowadzenie, w miejsce komentowania przez profesorów traktatów filozoficznych lub naukowych, samodzielnego, zwięzłego cyklu wykładów ogarniających całość przedmiotu, stanowiło magnes przyciągający młodzież z całej Europy, w tym również i z Polski¹³.

W klimacie akademickim Getyngi kształtowała się i dojrzewała orientacja intelektualna Jana Uphagena oraz krystalizowały się jego zainteresowania badawcze. Po studiach trwających trzy lata /1751-1754/ odbył Uphagen podróż "kształceniową" po Europie Zachodniej, co było wówczas ogólnie przyjętym zwyczajem w bogatych sferach mieszczańskich. Trasa podróży wiodła przez Niemcy, Holandię, Francję, ponownie Niemcy do Gdańska. Przedmiotem szczególne go zainteresowania Uphagena były, poza zabytkami, biblioteki i księgarnie. W księgarniach Amsterdamu i Paryża dokonywał licznych zakupów do przyszłej biblioteki. Dla rozwoju intelektualnego Uphagena szczególnie pomyślny był pobyt w Paryżu. Nawiązał tam kontakty z ludźmi nauki, m.in. ze znanym fizykiem Réaurem, opatem Barthélemy, historykiem i archeologiem. Uczestniczył również w otwartym posiedzeniu Académie Royale des Sciences, poświęconym pamięci filozofa niemieckiego i jego mistrza duchowego, Christiana Wolffa. Długie godziny spędzał w bibliotekach paryskich: królewskiej i opactwa S. Geneviève.

Po powrocie do Gdańska, przystąpił Uphagen do organizowania przyszłego warsztatu pracy naukowej, biblioteki. Niezależność finansowa umożliwiała mu zakupy nowości wydawniczych, jak też udział w aukcjach książek organizowanych w Gdańsku. Jan Uphagen mógł uczestniczyć w trzydziestu jeden aukcjach odbywających się w drugiej połowie osiemnastego stulecia, organizowanych kolejno

przez J.G.Barthelsena, S.G.Fischera, C.G.Dinniesa¹⁴. Analiza księgozbioru Uphagena wykazała w nim obecność książek z ekslibrisami: J.Fidalke¹⁵, D.Kade¹⁶, J.T.Kleina¹⁷, H.Rosenberga¹⁸, czyli pochodzących z bibliotek sprzedanych na kolejnych aukcjach.

Nasze obserwacje wykazały, że najbardziej intensywny okres zakupów książek do biblioteki erudyty gdańskiego, przypadł na lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XVIII wieku. Wynikiem zabiegów kolekcjonerskich było zgromadzenie wspaniałej biblioteki liczącej 10 463 dzieła w 15 209 woluminach, w tym 280 rękopisów oraz 165 map i sztychów. Biblioteka służyła Uphagenowi jako warsztat badawczy. Pierwszą, nieudaną próbą naukową Uphagena był udział w konkursie Józefa A.Jabłonowskiego, organizowanym przez Gdańskie Towarzystwo Przyrodnicze. Uphagen zgłosił pracę w dziedzinie historii Polski, lecz nie została ona nagrodzona. W 1774 roku ukazała się pierwsza praca historyczna Uphagena, "Ehrenrettung der Älteren polnischen Geschichtschreiber, gegen die neulich im Druoke erschienenene: Grundliche Nachricht von den Herzogen von Pommern Danziger Linie...", będąca odpowiedzią na pracę P.W.Gerckena, uczonego berlińskiego, kwestionującego prawo Polski do Pomorza. Z notatek autora wynika, że dzieło to opublikował u Jobsta H.Flörkego, księgarza i wydawcy gdańskiego, działającego tutaj w latach 1770-1787. Praca ta ujawniła bogate zaplecze źródłowe biblioteki Uphagena i jego erudycję.

Głównym dziełem Uphagena, któremu poświęcił dwadzieścia lat wyteżonej pracy, były "Parerga historica", kronika świata od stworzenia po rok 997 ne. To studium, sięgające do najdawniejszych epok świata, zawiera m.in. wywody o prapoczątkach historii i stosunków staroprusko-polskich¹⁹. Opublikowane zostało w tajemnicy w 1782 roku u wdowy po Müllerze z powodu "swobodnej wypowiedzi przeciwko nieprzyjaciółom miasta ojczystego, tzn. Prusakom", jak zaznaczył Uphagen w zapiskach²⁰. Zapewne z tych samych względów, dzieło to nie było włączone do obiegu księgarskiego, co skazywało je na zapomnienie już u progu powstania. Autor osobiście rozsyłał egzemplarze książki do przyjaciół i akademii naukowych w Europie²¹. W odpowiedzi otrzymał szereg zaszczytów: złote medale, hołdownicze pisma z wyrazami uznania, a co najważniejsze został członkiem Towarzystwa Badań Starożytności w Londynie, a w 1786 roku został członkiem-korespondentem Królewskiego Towarzystwa Naukowego w Getyndze²².

Pracę naukową łączył Uphagen z wypełnianiem rozlicznych funkcji publicznych; był w zarządzie szpitali pod wezwaniem Św. Duchy i Św. Błżbity, był ławnikiem, a w 1792 roku został rajcą miejskim. Ze stanowiska tego zrezygnował na znak protestu przeciw zajęciu Gdańska przez Prusy²³. Zmarł 17 listopada 1802 roku w Gdańsku.

O trwałym miejscu Uphagena w historii kultury gdańskiej zdecydowała nie jego praca naukowa, ale biblioteka, owoc wieloletnich zabiegów, w wyniku jakich powstał jeden z najwartościowszych warsztatów badawczych Gdańska epoki Oświecenia.

Biblioteka Uphagena została uporządkowana według dwóch kryteriów: formalnego i rzeczowego. Kryterium formalne nawiązywało do wielkości, formatu książki i dzieliło zbiory na cztery duże grupy: dzieła w formie folio, quarto /4°/, octavo /8°/, duodecimo /12°/. Każdy z formatów ma swój numer bieżący, będący jednocześnie sygnaturą książki, np. Uph.f.15, Q..., D..., Autor inwentarza oznaczał kolejnym numerem nie dzieła, lecz woluminy. Liczebność tych podstawowych grup formalnych obrazuje poniższe zestawienie, sporządzone na podstawie inwentarza biblioteki:

Format	Liczba dzieł	Liczba woluminów
Folio	1 354	1 732
Quarto	2 720	3 324
Octavo	4 865	7 855
Duodecimo	853	1 522

Wynika z niego, że ponad połowa księgozbioru przypada na mały poręczny format, ósemkę i dwunastkę, typowe dla książki oświeceniowej. Dość duży odsetek stanowią foliały, reprezentujące głównie druki XV- i XVI-wieczne.

W obrębie formatów obowiązywał układ rzeczowy, trzydzieści pięć grup tematycznych, oznaczonych dużymi literami alfabetu łacińskiego od A do II.

Struktura i liczebność działów rzeczowych biblioteki Jana Uphagena wygląda następująco²⁴:

Dział	Liczba dzieł	Liczba woluminów
A - literatura teologiczna	613	671
B - literatura prawnicza	98	86
C - wydawnictwa encyklopedyczno-słownikowe	44	84
D - literatura klasyczna grecka i łacińska	166	219
E - zbiory dzieł	49	113
F - literatura bibliograficzna	982	1 827
G - epistolografia	257	325
H - chronologia i historia uniwersalna	112	338
I - historia święta i żydowska	146	194
K - historia Kościoła	363	539
L - historia i architektura starożytnej Grecji i Rzymu	277	323
M - numizmatyka	75	96
N - historia Bizancjum	8	14
O - historia Italii i nowsi historycy Rzymu	192	285
P - historia Hiszpanii i Portugalii	117	176
Q - historia Francji	550	886
R - historia Szwajcarii	84	139
S - historia Niemiec	1328	1601
T - historia Niderlandów	305	399
U - historia Anglii	242	288
V - historia Danii	124	136
W - historia Szwecji	122	140
X - historia Rosji, Kurlandii	152	181
Y - historia Węgier	102	141
Z - historia Prus	218	231
AA - historia Gdańska	153	199
BB - historia Polski	387	407
CC - historia Turcji, Azji	259	313
DD - historia Afryki	88	118
EE - historia Ameryki	117	176
FF - opisy podróży, przewodniki po Europie i świecie	215	429

Dział	Liczba dzieł	Liczba woluminów
GG - literatura polityczno-prawnicza /format F, Q/	131	222
HH - dzieła różne - varia	1609	2359
II - filologia /format octavo/	82	714

Schemat klasyfikacji biblioteki Uphagena nie pozwala na jednoznaczne określenie założeń logicznych leżących u jej podstaw i wskazanie jednej cechy nadrzędnej, warunkującej poprawność podziału. Można natomiast zauważyć działy o nierównym zakresie, łączące w sobie duży obszar wiedzy /np. P, X, CC/ obok działów bardzo szczegółowych /AA, BB, Z/, jak też zjawisko krzyżowania się zakresów, czyli brak rozłączności podziału. System porządkowania zbiorów dopuszczał również pozatrześciowe kryteria podziału, jak forma piśmiennicza czy wydawnicza /C, E, F, G, FF/. Wewnątrz działów trudno doszukać się jakichkolwiek zasad porządkowania, najprawdopodobniej decydowała kolejność zakupu.

Układ biblioteki, pozostawiający wiele do życzenia z punktu widzenia teorii klasyfikacji, wykazuje daleko idące analogie do struktury głównego dzieła Uphagena "Parerga historica". Dzieło to składa się z trzech części: pierwsza jest historią biblijną kończącą się powrotem Żydów do Judei za panowania Cyrusa, druga traktuje o ludach azjatyckich i europejskich do końca epoki Cyrusa, trzecia zajmuje się wędrówkami ludów germańskich i słowiańskich.

Podobnemu porządkowi odpowiada następstwo dziewiętnastu z trzydziestu pięciu działów rzeczowych w bibliotece Uphagena, poświęconych historii poszczególnych krajów. Otwiera je historia biblijna, następnie historia starożytnej Grecji i Rzymu, Bizancjum, grupa państw zachodnioeuropejskich, w tym i germańskie, kraje słowiańskie, azjatyckie, afrykańskie i Ameryka zamykają schemat, zgodnie z powszechnym jeszcze w Oświeceniu europocentryzmem. Zbieżność struktur warsztatu badawczego, biblioteki i dzieła stanowi najważniejszy argument przemawiający za instrumentalną, warsztatową funkcją biblioteki Uphagena.

Wnikliwa analiza zawartości poszczególnych działów biblioteki pozwoliła na wyodrębnienie w mechanicznie uszeregowanym piśmiennictwie powtarzających się niemal w każdym dziale grup tematycznych, jak: źródła i opracowania historyczne, nauki pomocnicze hi-

storii, literatura prawno-polityczna, dzieła reprezentujące poszczególne dziedziny humanistyczne i matematyczno-przyrodnicze. Uchwycenie tej prawidłowości dało nam klucz do ukazania zawartości biblioteki Uphagena przy zachowaniu układu historycznego.

Odwołując się do przedstawionego zestawienia tematyczno-ilościowego, należy stwierdzić, że ponad połowa zbioru Uphagena mieści się w ośmiu najliczniejszych działach, do których należy również historiografia polska. Te najliczniejsze działy należały do warsztatowych, służyły bowiem Uphagenowi w pracy nad historią świata, natomiast wydawnictwa bibliograficzne spełniały funkcję informacyjną, umożliwiały erudycie gdańskiemu swobodne poruszanie się po interesującym go obszarze wiedzy.

W niniejszym artykule zaprezentujemy zawartość najliczniejszych, warsztatowych działów biblioteki Uphagena, zachowując kolejność zgodną z inwentarzem, a więc układem historycznym.

A - Literatura teologiczna

Jest on pierwszym i zarazem jednym z najliczniejszych działów w bibliotece Uphagena, obejmuje 613 dzieł w 671 woluminach. Stoi on pod znakiem licznych wydań Biblii w różnych językach, uzupełniają je komentarze, studia filologiczne i słowniki służące do jej interpretacji. W dziale tym wystąpiły ponadto dzieła ojców kościoła, świętych, papieży, zakonników, dysputy teologiczne i rozważania filozoficzne na temat istoty wiary chrześcijańskiej, listy, kazania i pisma reformacyjne.

W wyniku analizy inwentarza ustalono obecność czterdziestu sześciu wydań Biblii w kolekcji Uphagena, z czego pięć przypada na edycje wielojęzyczne, czternaście na wersję niemiecką, sześć w języku francuskim, pięć w holenderskim, po trzy w języku łacińskim i polskim, po dwie w syryjskim, angielskim, hiszpańskim oraz pojedyncze egzemplarze Pisma św. w innych językach, jak: litewski, rosyjski, węgierski, włoski. Odnotowaliśmy również obecność licznych wydań Psalmów Dawida oraz poszczególnych Ewangelii.

W grupie Biblii wielojęzycznych zwraca uwagę wersja dwunastojęzyczna Nowego Testamentu, w opracowaniu E. Huttera, renesansowego orientalisty, "Novum Testamentum D[omnia]i Nostri Jesu Christi, syriace, ebraice, graece, latine, germanice, bohemicie, italicie, hispanice, gallice, anglice, danice, polonice" /Norimberga 1599/ i

czterojęzyczna edycja Starego i Nowego Testamentu, hebrajsko-grecko-łacińsko-niemiecka.

Wśród wydań niemieckich Pisma św. wysuwa się na czoło Biblia w tłumaczeniu Marcina Lutra oraz osiemnastowieczna w przekładzie czołowego orientalisty Getyngi, J.D.Michaelisa.

Polskie wersje Biblii reprezentują: Biblia Radziwiłłowska, "Biblia Święta to jest Księgi Starego y Nowego Zakonu, właśnie z żydowskiego, greckiego y łacińskiego nowo na polski język z pilnością y wiernie wyłożona" /Brześć Litewski 1563/, trzecie wydanie Biblii Scharffenbergerowskiej /Kraków 1577/ i Biblia gdańska z 1632 roku, którą, jak wiadomo, była zmienioną wersją Biblii Radziwiłłowskiej²⁵.

Tak duże nasycenie księgozbioru narodowymi edycjami Biblii było możliwe głównie w środowisku protestanckim, do którego należał Uphagen. Dodajmy, że Biblia stanowi punkt wyjścia kroniki świata J.Uphagena "Parerga historica", na to źródło historyczne powoływał się aż 61 razy.

W grupie komentarzy Pisma św. zwracają uwagę rozważania M.Lutra nad księgami Mojżeszowymi, "Deuteronomion Mose" /Wittenberga 1525/, współprawne z "De servo arbitrio ad D.Erasmum Roterdami" /tamże 1529/, Izaaka Vosiusa, "De Septuaginta interpretibus etc. dissertationes" /Haga 1611/, J.Piscatora "Commentarius in Genesis" /Herborn 1611/, Ch.A.Heumanna "Erklärung des Neues Testaments" /Hanover 1763/.

Z twórczości wybitnych pisarzy kościelnych znajdujemy w bibliotece Uphagena dzieła wszystkie Klemensa z Aleksandrii, św. Ireneusza, św.Dionizego Areopagity, Hrabanusa Maurusa, opata Fuldy, oraz Epiphaniusa.

Za protestancką orientacją Uphagena przemawia również obecność w jego zbiorach licznych pism reformacyjnych: luterzańskich, kalwińskich i arikańskich. Poza głównym dziełem Lutra "Biblią", historyk gdański posiadał wydanie opera omnia tego twórcy reformacji, "D.Martin Luthers sämtliche deutsche Schriften und Werke" /Th. 1-12, Leipzig 1729/ i osobną edycję jego mów. Odnotowaliśmy również obecność historii kościoła luterńskiego, opracowaną w XVIII wieku. Literaturę kalwińską reprezentują m.in. główne dzieło Jana Kalwina "Institutio Religionis chrestianae" /Genev 1554/, studia o tym odłamie religii pióra J.Gaultiera "L'anatomie du Calvinisme" /Lyon 1662/, Maimoburga "Histoire du calvinisme" /Paris 1682/, jak też kilka biografii tego działacza reformacyjnego.

Na literaturę reformacyjną w zbiorach Uphagena złożyły się również pisma polemiczne czołowych działaczy ariańskich, jak np. J.Schlichtinga, wybitnego przywódcy zboru oraz autorytetu w kwestiach filozoficznych i teologicznych²⁶, "De SS.Trinitate de moralibus Novi et veteris Testamenti disputatio adversus B.Meisnerum" /Raków 1626/, J.Stegmanna St. matematyka i rektora Gimnazjum Rakowskiego, polemika z J.Botsackiem, profesorem języka hebrajskiego, rektorem Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego i zdecydowanym przeciwnikiem kalwinizmu, jak i socynianizmu²⁷, "Prob der einfeltigen Warnung für der neuer Photinianischen oder Arianischen Lehre von Joanne Botsaccio" /Raków 1633/, J.Crella, profesora i rektora Akademii Rakowskiej wykład teologii systematycznej, "De uno deo Patre" /Raków 1631/, jak i wspomnianego powyżej adwersarza J.Stegmanna, obrońcy luteranizmu J.Botsacka "Anti-Stegmannus" /Gdańsk 1635/.

Obecność w bibliotece Uphagena tak licznej reprezentacji pism reformacyjnych jest odbiciem jego postawy religijnej, która pozwala nam zaliczyć go do protestanckiej części społeczeństwa osiemnastowiecznego Gdańska. Nasuwa się również przypuszczenie, że zainteresowanie Uphagena kwestiami teologicznymi zostało rozbudzone lub pogłębione w czasie studiów uniwersyteckich w Getyndze, gdzie słuchał wykładów z historii prowadzonych przez J.L. Mosheima, historyka kościoła, pragmatyka, epigona kartezjanizmu i epoki erudycji. Stąd w bibliotece Uphagena współistniały dzieła czołowych przedstawicieli teologii chrześcijańskiej z pismami reformatorów kościoła. W omawianej grupie książek zaznaczyła się istotna przewaga piśmiennictwa w języku łacińskim, 226 tytułów wobec 187 w języku niemieckim, 137 w francuskim, 36 w holenderskim, 11 w hiszpańskim.

F - Bibliografia. Biografia. Historia piśmiennictwa

Ten rodzaj piśmiennictwa reprezentowany przez 997 dzieł w 1842 woluminach był, jak się zdaje, obok literatury historycznej przedmiotem szczególnej troski Jana Uphagena. Zgromadził w swojej bibliotece zespół książek, które dają w sumie świadectwo rozwoju intelektualnego człowieka, utrwalonego i przekazanego za pośrednictwem książki. Dorobek ten skondensowany w formie spisów bibliograficznych, bibliotecznych, retrospekcji rozwoju poszcze-

gólnych dyscyplin naukowych ułatwiał z pewnością Uphagenowi poruszanie się po interesującym go obszarze wiedzy ludzkiej.

Wśród spisów bibliograficznych zasługuje na uwagę pierwsza nowożytna bibliografia uniwersalna, K.Gesnera "Bibliotheca universalis..." /Tiguri 1545-1555/, sięgająca reedycjami i uzupełnieniami po wiek XVIII. Bibliofil gdański zgromadził liczną grupę bibliografii specjalnych, tak dla nauk humanistycznych, jak i matematyczno-przyrodniczych, co było zgodne z duchem epoki Oświecenie, w której żył.

W tej grupie piśmiennictwa należy wymienić: bibliografię piśmiennictwa klasycznego znanego filologa J.A.Fabriciusa, wznawianą jeszcze w wieku dziewiętnastym, o podobnym zakresie dzieło G.Drauda "Bibliotheca classica" /Frankfurt 1625/, bibliografię polityki G.Naudé, czołowego bibliotekarza i bibliografa francuskiego siedemnastego stulecia. Jego "Bibliographia politica" występuje w zbiorach Uphagena aż w trzech różnych wydaniach: Wittenberga 1641, Frankfurt 1672, Lipsk 1712. Wśród autorów bibliografii widzimy pierwszego "zawodowego" bibliografa C. van Beughema i jego trzy z dziesięciu dzieł: "Apparatus ad historiam litterarium" Amsterdam 1689/, "Bibliographia mathematica et artificiosa" /Amsterdam 1688/ i "Bibliographia medica et physica" /Amsterdam 1671/. Poza tym, wystąpiły również spisy bibliograficzne z zakresu prawa, teologii, filozofii, nauki o literaturze, a także bibliografia astronomii pióra J.F.Weidlera i medyczna Ch.G.Kestnera.

Osobną grupę wśród spisów bibliograficznych stanowią bibliografie bibliofilskie i księgoznawcze, rozwijające się zwłaszcza w osiemnastym wieku. Jan Uphagen włączył do swoich zbiorów, m.in., bibliografię inkunabułów M.Maittaire'a "Annales typographici ab artis inventae ad an. MD", kontynuowaną następnie przez G.W.Panzerera, J.Ch.Wolffa "Monumenta typographica", znaną bibliografię bibliofilską A.Bailleta "Jugemens des savants sur le principaux ouvrages des auteurs", J.Vogta "Catalogus librorum rariorum" czy J.J.Bauera "Bibliotheca librorum rariorum universalis". Te dwie ostatnie prace pojawiają się dość często na kartach inwentarza biblioteki Uphagena, dla zaznaczenia dzieł wyróżniających się wartościami bibliofilskimi. Uphagen posiadał także opracowania z zakresu historii książki, np. H.Meermannna "Origines typographicae". Ch.G.Schwarza "De ornamentis librorum", B.Mallinckrota "De ortu et progressu artis typographicae" czy "Thesaurus bibliothecarius".

Wśród spisów książek odnotowaliśmy obecność jeszcze innej formy, a mianowicie indeksu ksiąg zakazanych, np. "Index librorum prohibitorum et expurgandorum novissimus" /Madrid 1667/ oraz bibliografię anonimów i pseudonimów, pióra J.Ch.Malli.

Obok bibliografii i katalogów bibliotek występuje w analizowanej grupie piśmiennictwa bardzo rozbudowana literatura biograficzna, na którą przypada bez mała 400 tytułów z ogólnej liczby 997 dzieł tworzących ten dział.

Z dokonanej analizy wynika, że Uphagen posiadał podstawowe słowniki biograficzne, np. Ch.G.Jüchera "Allgemeines Gelehrten-Lexikon" i dopełniający go J.Ch.Adelunga "Fortsetzung und Ergänzungen". Posiadał również biografie teologów, prawników, filozofów, pisarzy i poetów, lekarzy, mężów stanu, że wymienimy tylko: J.Ch. Rüdiger "Vitae clarissimorum in re literaria virorum, das ist Lebenbeschreibungen", J.D.Janockiego "Lexikon derer itzlebenden Gelehrten in Pohlen", "Janociana sive clarorum Poloniae auctorum, mecenatumque, memoriae miscellae", ograniczone do twórców nauki i kultury polskiej, ponadto znajdujemy biografie uczonych z Getyngi, akademii francuskiej pióra I.Bullarta "Academie des sciences et des Arts" z wieloma miedziorytowymi podobiznami sławnych mężów.

W licznie reprezentowanej biografistyce indywidualnej należy odnotować najwybitniejszych przedstawicieli nauki od Renesansu po Oświecenie, np. pięć biografii F.Melanchtona, biografię M.Cervantesa, czołowego pisarza hiszpańskiego, astronoma duńskiego Tycho Brahe, kardynała Richelieu, uczonego filologa i drukarza weneckiego Aldusa Piusa Manutiusa, S.Hozjusza, trzy życiorysy M.Lutra, jak też J.Kalwina. Znacznie mniejszą reprezentację mają biografie ludzi epoki Baroku. W tej grupie zasługują na uwagę życiorysy dwóch wybitnych filozofów epoki: Kartezjusza i Spinozy. Jest również szkic biograficzny poświęcony Mollierowi, twórcy teatru francuskiego. Najliczniejszą grupę tworzą w kolekcji Uphagena biografie ludzi epoki Oświecenia, czyli współczesnych historykowi gdańskemu. Widzimy wśród nich twórców nowego prądu: Woltera, d'Alemberta, J.A.Hallera, przyrodnika działającego w Getyndze i założyciela tamtejszego towarzystwa przyrodniczego, G.L.Buffona, przyrodnika i filozofa angielskiego, J.Cooka, żeglarsza i podróżnika angielskiego, J.Swifta, znanego pisarza czy francuskiego muzyka J.P.Rameau.

Analiza literatury biograficznej z biblioteki Uphagena potwierdza rozległe zainteresowania uczonego gdańskiego. Nie ograniczał swych horyzontów do kręgu tematyki wyznaczonej przez dyscyplinę, jaką uprawiał, lecz śledził rozwój człowieka w różnych sferach jego działalności, od filozofii przez nauki humanistyczne i sztukę po nauki matematyczno-przyrodnicze.

Zgodną z tymi szerokimi zainteresowaniami Uphagena pozostaje ostatnia grupa tematyczna omawianego działu, historia piśmiennictwa /historia litteraria/. Obok licznych opracowań naukoznawczych dla tradycyjnych dyscyplin humanistycznych wystąpiły dwie historiografie medycyny oraz astronomii w opracowaniu J.F.Weidlera.

Oceniając ten drugi co do wielkości dział piśmiennictwa biblioteki Uphagena, można przypuszczać, że odgrywał on istotną rolę w pracy naukowej historyka gdańskiego. Spisy bibliograficzne umożliwiały mu orientację w piśmiennictwie i pomagały w jego wyborze oraz kompletowaniu. Informatory i opracowania biograficzne oraz kompendia naukoznawcze ułatwiały recepcję i ocenę twórczości poszczególnych autorów oraz śledzenie kierunków rozwoju poszczególnych dyscyplin naukowych w kolejnych epokach.

K - Historia Kościoła

Łączy się zakresem z omówionym działem A-teologią. Na historiografię Kościoła przypadają w kolekcji Uphagena 353 dzieła w 539 woluminach. Wśród nich występują obszerne syntezy dziejów Kościoła, roczniki kościelne, materiały soborowe, opracowania dziejów poszczególnych zgromadzeń zakonnych, szkice o reformacji, inkwizycji, misteriach, ewangelizacji w poszczególnych częściach świata, listy papieży, ich biografie, żywoty świętych i męczenników, informatory biograficzne typu "de viris illustribus".

Z wielu posiadanych przez Uphagena syntez dziejów Kościoła wymienić należy: "Historiae ecclesasticae scriptores Graeci: Eusebius Pamphilus, Socrates Scholasticus, Hernias Sozomenus, Theodoricus Episcopus Cyri et Evagrius Scholasticus" /Amsterdam 1695/ w opracowaniu i z komentarzem H.Valesiusa; P.Orosiusa "Adversus paganos historiarum libri VII"; C.Baroniusa, kardynała i bibliotekarza watykańskiego "Annales ecclesiastici" i kontynuacje tego dzieła A.Bzowskiego, O.Raynaldiego i H.Spondaniusa; Nicephora

"Ecclesiasticae historiae libri XVIII graece et latine", czy pierwszego nauczyciela historii Uphagena, J.L.Mosheima "Dissertationes ad historiam ecclesiasticam" i "Historiae Christianae compendium".

Uphagen włączył do swojej kolekcji kilka opracowań soborów, np. trydenckiego /pióra P.Venetusa, uczonego włoskiego/, soboru w Konstantynopolu i w Pizie.

W analizowanej grupie książek wystąpiły również opracowania ruchu reformacyjnego: luteranizmu, kalwinizmu, arianizmu, husytyzmu, obecne też w dziale A-literatura teologiczna, a także liczne prace dotyczące różnych zgromadzeń zakonnych, jak jezuitów, kanoników regularnych, karmelitów, cystersów, benedyktynów i innych.

Literatura teologiczna umieszczona przez Uphagena w trzech działach: A - teologia, I - historia biblijna, K - historia Kościoła tworzy pokaźny odsetek całego księgozbioru. Przypada na nią 1120 tytułów, czyli 10% ogółu zbioru. W grupie tej, charakteryzującej się dużą różnorodnością tematyczną, znalazły się podstawowe dzieła ozołowych historyków Kościoła wszystkich epok, od starożytności po Oświecenie. W porównaniu z liczebnością, stopień wykorzystania tej literatury w pracy naukowej Uphagena był niewielki, bowiem tylko 33 tytuły weszły do kanonu źródłowego "Parerga historica".

L - Starożytności greckie i rzymskie wraz z archeologią

Ten fragment kolekcji bibliotecznej Jana Uphagena poświęcony zabytkom kultury i sztuki antycznej liczy 277 tytułów w 323 woluminach. Tworzą one zespół o dużej różnorodności tematycznej. Obok obszernych syntez dotyczących starożytności, występują publikacje omawiające zabytki architektury, malarstwa, antyczny teatr grecki, wyrocznie oraz wierzenia religijne Greków i Rzymian, jak też poruszające zagadnienia życia codziennego starożytnych, np. zaopatrzenie w wodę i budowę akweduktów, handel i żeglugę, sztukę wojenną, a także studia z zakresu państwa i prawa, ograniczone tutaj do rozważań nad kształtowaniem się poszczególnych form ustrojowych Grecji i Rzymu.

Z obszernych syntez ujmujących starożytność jako epokę z wszystkimi jej przejawami, wybraliśmy dla ilustracji: C.Rollina, filologa francuskiego, rektora uniwersytetu paryskiego i członka

Académie des Inscriptions et Belles-Lettres²⁸, "Histoire ancienne des Egyptiens, des Carthaginois, des Assyriens", B.Montfaucon "L'Antiquité expliquée", J.Winckelmann, niemieckiego badacza i historyka sztuki starożytnej, "Geschichte der Kunst des Altertums", które to dzieło zapoczątkowało archeologię klasyczną i historię sztuki.

Historię sztuki greckiej reprezentują w zbiorach Uphagena m.in. "Antiquitates homericae" E.Feitha, szesnastowiecznego humanisty, J.Meursiego, holenderskiego filologa i profesora historii i greki w Lejdzie "Creta, Cyprus, Rhodus", praca zbiorowa R.Chandlera, N.Ravetta, W.Parsea "Jonian Antiquities" z wieloma pięknymi ilustracjami miedziorytowymi oraz M.Le Roy'a, architekta francuskiego "Les ruines des plus beaux Monuments de la Grèce".

W analizowanej grupie piśmiennictwa wystąpiła wyraźna przewaga publikacji dotyczących antyku rzymskiego. Z bogatego katalogu dzieł zasługują na uwagę: A.H.Sallengre, jezuita holenderskiego "Novus Thesaurus Antiquitatum Romanarum", J.Grutera, poety i krytyka belgijskiego, profesora historii w Wittenberdze, "Thesaurus sive Corpus inscriptionum antiquarum totius orbis Romani", dwa dzieła poświęcone sztuce Etrusków, J.B.Passerusa, siedemnastowiecznego włoskiego malarza, poety, muzyka i architekta²⁹, "Picturae Etruscorum in Vasculis nunc primum in unum collectae explicationibus et dissertationibus illustratae ..." oraz A.F.Gorii "Museum Etruscum, exhibens insignia veterum Etruscorum monumenta, aeris tabulis nunc primum edita et illustrata ...". Walory poznawcze i estetyczne obydwu dzieł podnoszą piękne ilustracje miedziorytowe. Do ciekawszych tytułów należą ponadto: "Historia Fori Romani" pióra F.Poletta, renesansowego badacza antyku, "De templo et bibliotheca Apollinis Palatini" S.L'arseniusa, "De amphitheatro" J.Lipsiusa, znakomitego humanisty, znawcy kultury i literatury rzymskiej. Są również przykłady zainteresowań Uphagena wienami antycznych Greków i Rzymian, że wymienimy N.Comesa humanisty weneckiego "Mythologiae libri X", L.G.Gyraldusa, włoskiego znawcy starożytności, "Opera omnia", na które złożyły się m.in. "Historia deorum gentilium et poetarum graecorum et latinorum", "Syntagma de Musis", "Historia Herculis", szkic o kalendarzu greckim i rzymskim, "Liber de annis, mensibus, caeterisque temporum partibus cum calendario romano graecoque", jak też ciekawa rozprawa związana ze sztuką sceniczną starożytnej Grecji "De larvis scenicis et figuris comicis" F.Ficoronii.

Dział "Starożytności greckie i rzymskie" charakteryzuje się ogromnym zróżnicowaniem tematycznym, uniemożliwiającym bardziej szczegółową kategoryzację. Poza wskazanymi grupami piśmiennictwa, wystąpiły w tym zespole książki rozprawy na temat literatury antycznej, historii języka łacińskiego, nieliczne komentarze filologów siedemnasto- i osiemnastowiecznych dotyczące spuścizny literackiej i naukowej starożytnych, kilka biografii, np. Epikura, Pliniusza Młodszeo. Zgodnie z rozwojem zainteresowań społeczeństw nowożytnych antykiem, zauważono w tej części kolekcji Uphagena najliczniejszy udział literatury renesansowej i oświeceniowej.

Q - historia Francji

Jest reprezentowana w kolekcji Uphagena 550 tytułami w 886 woluminach. W zbiorze tym występuje szereg publikacji źródłowych i opracowań odnoszących się do dziejów Francji. Z wielu tytułów należy odnotować kronikę P.Aemiliusa "De rebus gestis Francorum libri X", wydaną w 1601 roku w Bazylei, razem z trzema jej kontynuacjami pióra A.Ferroni, J. du Tilleta i J.Henriceptriusa, który doprowadził kronikę Aemiliusa do 1601 roku. W grupie wydawnictw źródłowych znajduje się zbiór kilku publikacji o wspólnym tytule "Annales et Chroniques de France ...", F.B.Peguiliona "Rerum Gallicarum commentarii ab A.Ch. 1461 ad Annum 1580", czy G.B.Gramonda "Historiarum Galiae ab excessu Henrici IV libri XVIII". Historyk gdański zgromadził również pokaźną liczbę publikacji genealogicznych, sprawozdań z misji dyplomatycznych, korespondencji urzędowej, opracowań numizmatycznych.

Historiografia Francji w zbiorach Uphagena charakteryzuje się wyraźną przewagą opracowań typu opisowego. Są wśród nich np. liczne rozprawy dotyczące okresów panowania kolejnych królów, ich biografie, prace o czołowych politykach francuskich, że wymienimy tylko kardynałów, Richelieu, Mazarina, Colberta. Licznie reprezentowana jest ponadto historia regionalna. Swoje opracowania historyczne mają m.in. Alzacja, Akwitania, Bretania, Normandia oraz niektóre miasta francuskie.

W omawianej grupie piśmiennictwa odnotowaliśmy obecność wielu wydawnictw bibliograficznych, że wymienimy tylko F. de La Croix du Maine "La Bibliothèque française", A.du Verdier "la Bibliothèque française", uważane przez historię bibliografii za pierwsze

francuskie bibliografie narodowe retrospektywne, czy jedną z pierwszych w Europie bibliografię dotyczącą historii narodowej, J. Le Longa "Bibliothèque historique et la France" ..., w której autor opisał około 18 tysięcy prac historycznych³⁰.

Analiza piśmiennictwa składającego się na dział "Historia Francji" wykazała w nim obecność nie tylko rozpraw historycznych, ale również istotny udział druków z innych dziedzin wiedzy, jak np. polityka, ekonomia, żegluga, demografia, naukoznawstwo, nauka o literaturze, historia teatru francuskiego, czy księgoznawstwo, gdzie wystąpiły prace o drukarstwie francuskim, np. A.Chevilliera, doktora teologii i bibliotekarza Sorbony, "L'origine de l'imprimerie de Paris" i o bibliotekach.

Literatura skompletowana przez Uphagena w tym dziale ukazuje dorobek społeczeństwa francuskiego w zakresie życia politycznego, społecznego, naukowego, kulturalnego. Tendencje te wystąpiły nie tylko w tym, ale i we wszystkich pozostałych grupach tematycznych, odnoszących się do dziejów poszczególnych państw czy regionów świata.

S - Historia Niemiec

Piśmiennictwo o tematyce niemieckiej należy do jednej z najzasobniejszych grup w bibliotece Uphagena, liczy 1328 dzieł w 1601 woluminach. Ten zespół książek cechuje duże zróżnicowanie tematyczne.

Podstawowy zręb omawianego działu tworzą publikacje źródłowe i opracowania historyczne Rzeszy, jej regionów czy poszczególnych miast. W grupie wydawnictw źródłowych zwracają uwagę kroniki oraz roczniki średniowieczne i późniejsze, zawarte w licznych zbiorach o charakterystycznym tytule "Rerum Germanicarum scriptores". Jan Uphagen zdołał pozyskać do swojej biblioteki kilkanaście zbiorów, wydobytych i wydanych staraniem uczonych szesnasto- i siedemnastowiecznych, wśród których widzimy: S.Schar-
diusa, J.Pistoriusa, J.Reubera, G.W.Leibniza, M.Goldasta i innych. W tej grupie publikacji wymienić należy także J.G. von
Eccarda, historiografa, radcy i bibliotekarza na dworze hanowerskim, "Corpus historicum mediæ aevi", V.F.de Gudenusa "Codex diplomaticus exhibens anecdotæ ab anno 881 ad 1300 moguntiacæ", M.G.Ch. Kreysiga "Diplomataria et scriptores historiae germa-

nicae medii aevii", a ponadto szereg wydawnictw genealogicznych i numizmatycznych.

Dział historii Niemiec w zbiorach Uphagena uzupełnia literatura teologiczna, dotycząca dziejów kościoła niemieckiego, zgromadzeń zakonnych, reformacji w Niemczech, rozprawy z zakresu polityki, prawa, ekonomii, geografii, językoznawstwa, naukoznawstwa oraz popularne przewodniki i relacje z podróży do Niemiec i Austrii.

T - Historia Niderlandów

Historiografia Niderlandów, historycznej krainy obejmującej terytorium dzisiejszej Belgii, Holandii, Luxemburga, należy do jednej z liczniejszych grup piśmienniczych w zbiorach Jana Uphagena. Inwentarz jego biblioteki wykazuje obecność 305 dzieł w 399 woluminach omawiających ten region Europy.

Na tę część kolekcji erudyty gdańskiego złożyły się, obok nielicznych wydawnictw źródłowych, opracowania historyczne dotyczące Niderlandów jako całości, Belgii, Holandii, z wyraźną dominacją tej ostatniej, jak też poszczególnych regionów, np. Flandrii, Brabancji, czy miast, Amsterdamu, Lejdy, Haarlemu i innych. Pokazną reprezentację tytułową mają wydarzenia lat 1566-1608, czyli okresu antyhiszpańskich walk wyzwoleniczych, w wyniku których uzyskała niepodległość północna, protestancka część Niderlandów, dzisiejsza Holandia.

Wśród wydawnictw źródłowych wysuwa się na czoło zbiór starych tekstów, kronik, roczników "Veteris aevi annalecta", opracowany i wydany przez A. Matthaëusa, profesora prawa cywilnego w Gröningen i Lejdzie³¹, M. Vossiusa, znanego historyka holenderskiego, "Annales Hollandiae et Zelandiae 600 fere annorum a Theodorico I usque ad translatum a Jacobo in Philippum imperium" A. Miraeusa, siedemnastowiecznego teologa belgijskiego "Chronicon belgicum a Julio Caesare ad annum 1636", czy M. Z. Boxhorna, profesora polityki i historii starożytnej w Lejdzie, "Theatrum urbium Hollandiae".

Poza rozprawami historycznymi, analizowany dział biblioteki Uphagena zawiera studia teologiczne, dotyczące spraw kościoła w Niderlandach, w tym również reformacji, książki z zakresu prawa, naukoznawstwa, jak również nieliczne opisy podróży po tym regionie Europy.

Naszą uwagę zwróciła duża reprezentacja literatury w języku narodowym. Przypadło na nią 117 tytułów, wobec 118 w języku łacińskim, 49 w francuskim, 17 w niemieckim i 4 w języku włoskim. Książki w języku holenderskim wystąpiły niemal we wszystkich działach biblioteki Uphagena, co jest świadectwem utrzymywania więzi z krajem przodków.

Historiografia polska

Tworzy jedną z najbardziej rozbudowanych grup tematycznych w bibliotece erudyty gdańskiego. Przeznaczono dla niej trzy, kolejno następujące po sobie działy: Z - historia Prus, AA - historia Gdańska, BB - historia Polski. Liczą one 758 dzieł w 837 woluminach, z czego 218 tytułów odnosi się do dziejów Prus, 153 do dziejów Gdańska, 387 - Polski.

W niniejszym artykule ograniczymy prezentację tego zespołu książek do najliczniejszej grupy, poświęconej historii Polski.

BB - Historia Polski

Analiza tego fragmentu warsztatu pracy Uphagena pozwoliła na stwierdzenie wyjątkowej zawartości tematycznej, czego nie można odnieść do wszystkich działów w nim występujących. W liczącej 387 tytułów reprezentacji do dziejów Polski wyraźnie dominuje literatura historyczno-prawnicza. Dopełniają ją wydawnictwa biograficzno-heraldyczne, bibliograficzne oraz opracowania z dziejów kościoła i reformacji w Polsce.

Historyk gdański dysponował prawie kompletnym zbiorem fundamentalnych wydawnictw źródłowych i opracowań do dziejów Polski od średniowiecznych po osiemnastowieczne. Listę tę otwierają dwie najstarsze kroniki polskie, Galla Anonima i Wincentego Kadłubka, wydane staraniem uzonego gdańskiego, G. Lengnicza "Vincentius Kadłubko et Martinus Gallus, scriptores historiae Poloniae, vetustissimi, cum duobus anonymis ex manuscripto bibliothecae episcopi Heilsbergensis editi" /Gdańsk 1749/. Jan Uphagen posiadał oprócz tego dwa jednakowe egzemplarze Kroniki Kadłubka w wydaniu siedemnastowiecznym J.S. Herburta /Dobromil 1612/ oraz kronikę Boguchwały II, biskupa poznańskiego, "Chronicon Poloniae", jak też historię Polski Jana Długosza, będącą ukoronowaniem polskiego śred-

niowiecznego pisarstwa historycznego. Brudyta gdański włączył do swoich zbiorów wydanie lipskie kroniki Długosza /Leipzig 1711 -1712/.

Osiągnięcia polskiej myśli historycznej doby Renesansu posiadają prawie pełną reprezentację tytułową w bibliotece Uphagena. Widzimy tutaj dzieła będące kontynuacją wielkiego zamierzenia Długosza, jak: Macieja z Miechowa "Chronica Polonorum" /Kraków 1521/, M.Kromera "De origine et rebus gestis Polonorum", dzieło o dużej poczytności w Polsce i poza jej granicami, J.Herburta "Chronicon sive historiae Polonicae compendiosa descriptio", S. Sarnickiego "Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanoorum", pełne fantastycznych, nie opartych na żadnych podstawach naukowych wywodów o starożytności i genezie obydwu narodów³².

Historiografia Renesansu zaznaczyła się także opracowaniami dotyczącymi własnej epoki. Ten nurt pisarstwa historycznego zaznaczył się w zbiorach Uphagena obecnością dzieł F.Kallimacha, J.Decjusza, a zwłaszcza S.Orzechowskiego, autor roczników, "Annales", które objęły, jak wiadomo, pierwsze lata panowania Zygmunta Augusta. Dodajmy, że roczniki Orzechowskiego, wzorowane na Liwiuszu, uchodzą za pierwsze polskie dzieło odpowiadające w pełni wymogom historiografii humanistycznej³³.

Historiografia polska dwóch następnych stuleci XVII i XVIII, znacznie liczniejsza od omówionej, prezentuje większe zróżnicowanie wewnętrzne. Zdecydowanie przeważają opracowania dotyczące wydarzeń współczesnych, przy malejącym udziale obszernych syntez dziejowych, co było zgodne z tendencjami ówczesnego pisarstwa historycznego.

W bibliotece Jana Uphagena występują liczne dzieła dotyczące panowania poszczególnych królów polskich, od Zygmunta III Wazy do Augusta III. Szczególnie płodna była historiografia czasów Władysława IV, Jana Kazimierza, opisująca burzliwe dzieje wojen z Moskwą, Szwecją, Kozakami, że przywołamy takich autorów, jak: E.Wassenberga, S.Kobierzyckiego, J.Sobieskiego, zamiłowanego pamiętnikarza, S.Twardowskiego, J.Pastoriusa, nadwornego historyografa Jana Kazimierza oraz W.Kochowskiego, który dał całościowy obraz epoki Jana Kazimierza i Michała Wiśniowieckiego w dziele "Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacter III". Ponadto w zbiorach Uphagena wystąpiły rozprawy dotyczące epoki Jana III Sobieskiego, Augusta II, Stanisława Leszczyńskiego.

Historiografia osiemnastowieczna skompletowana przez erudyte gdańskiego zaznaczyła się opracowaniami nawiązującymi do wydażeń minłonego wieku i tzw. epoki saskiej, jak też licznymi wydaniami i wznowieniami dzieł dawnych historyków polskich. Z wielu nazwisk, jakie wystąpiły w kolekcji biblioteczej Uphagena, wymienimy: G.Lengnichę autora historii Polski "Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem", w której odrzucił powtarzaną od pokoleń legendę o Lechu, W.Mitzlera de Kolof, zasłużonego drukarza, propagatora nauki, wydawcę czasopism polskich i inicjatora wielkiej serii wydawniczej, obejmującej dzieła historyków, kronikarzy i pamiętnikarzy piszących o Polsce, "Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum... Collectio magna", J.A.Jabłonowskiego, mecenasę nauki i sztuki, działającego twórczo na polu genealogii, heraldyki, bibliografii. W bibliotece Uphagena nie odnotowaliśmy obecności czołowych luminarzy polskiego Oświecenia, jak: Naruszewicz, Staszic, Kołłątaj, Bohomolec, K.Skrzetuski i wielu innych uczonych działających na polu historii.

P r a w o z n a w s t w o to druga pod względem liczebności grupa książek w dziale "Historia Polski" biblioteki Uphagena. Tworzą ją liczne wydania zbiorów praw i przywilejów, pojedynczych aktów, jak też opracowania historyczne i komentarze do prawodawstwa polskiego. W Polsce pierwszym przykładem zbioru praw krajowych były Jana Łaskiego "Commune inelyti Poloniae Regni privilegium", uwzględniające najważniejsze akty ustawodawcze sprzed XVI wieku. Dzieło to znajdujemy w bibliotece Uphagena obok innych, jak np. statuty Zygmunta I "Statuta Sigismundi I", kodyfikacja praw Wielkiego Księstwa Litewskiego "Statuty Litewskie" w wydaniu siedemnastowiecznym, zbiór prawa ziemskiego w opracowaniu J.Przyłuskiego "Leges et Statuta ac Privilegia Regni Poloniae ...", J.Herburta "Statuta Regni Poloniae". W piśmiennictwie legislacyjnym XVII wieku, zgromadzonym przez Uphagena, zwracają uwagę liczne wydania konstytucji, że wymienimy tylko: "Inwentarz konstytucji koronnych od roku pańskiego 1543 aż do roku 1643" /Warszawa 1644/, "Constitutie etc. na walnych sejmiech koronnych od roku 1550 aż do roku 1603" /Kraków 1694/ czy "Constitutie, statute y przywileie na walnych sejmiech koronnych od roku 1550 aż do roku 1625" /Kraków 1625/.

Epoka Oświecenia zaznaczyła się nowymi inicjatywami w zakresie edycji źródeł prawa. W bibliotece Uphagena odnotowaliśmy podstawowe dla tego rodzaju dzieła: wielki zbiór praw polskich "Volumina legum", wydany przez S.Konarskiego oraz "Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae" M.Dogiela.

Osobną grupę publikacji prawnych tworzą w omawianym dziale biblioteki Uphagena opracowania dotyczące prawa publicznego, np. M.Chwałkowskiego, M.Zalaszowskiego, czy cytowanego już G.Lengnicha. Historyk gdański posiadał również dwie kolejne edycje "Pacta conventa Augusti III" /Leipzig 1736, Gdańsk 1763/, w opracowaniu i z komentarzem G.Lengnicha.

Polskie prawodawstwo zamyka w zbiorach Uphagena rozprawa poświęcona ostatniemu doniosłemu aktowi ustawodawczemu Rzeczypospolitej, Konstytucji 3 Maja, pióra F.X.Dmochowskiego.

Literatura historyczna i prawnicza nie wyczerpuje tematyki ksiązek znajdujących się w dziale "Historia Polski" biblioteki Uphagena. Analogicznie do zaprezentowanych części kolekcji, i tutaj znalazła się literatura teologiczna, naukoznawcza, wydawnictwa biograficzne, bibliograficzne, jak i grupa periodyków.

W kolekcji bibliotecznej historyka gdańskiego wystąpiła niemal kompletna lista najważniejszych polskich przedsięwzięć bibliograficznych, od prac K.Warszewickiego, Sz.Starowolskiego przez twórczość bibliografów pomorskich, S.B.Hoppiusa, D.Brauna do J.A.Załuskiego i J.D.Janockiego. Uphagen należał również do kręgu czytelników wybranych periodyków osiemnastowiecznych, jak np. "Polnische, Bibliothek", pierwszego czasopisma historycznego w Polsce, wydawanego przez G.Lengnicha, "Warschauer Bibliothek" i "Acta Litteraria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae", związanych z mecenatem J.A.Załuskiego, J.A.Jabłonowskiego i popularyzatorską działalnością W.Mitzlera de Kolof. Uphagen posiadał również "Acta Societatis Jablonovianae", będące organem towarzystwa naukowego "Societas Jablonoviana", "Littéraire de Pologne" periodyku wydawanego przez B.Friese, oraz dwa pierwsze roczniki czołowego czasopisma epoki stanisławowskiej - "Monitora".

"Historia Polski" w zbiorach Uphagena została skompletowana z wyraźną troską właściciela o zapewnienie możliwie pełnej reprezentacji tytułowej piśmiennictwa historycznego, głównie wydawnictw źródłowych. Literatura tutaj zgromadzona jest wymownym świadectwem instrumentalno-warsztatowej funkcji biblioteki, będącej głównym zapleczem źródłowym w pracy badawczej Uphagena.

Jako warsztat pracy badawczej biblioteka ta wykazała wszystkie cechy zbioru naukowego.

Ponieważ analiza biblioteki Uphagena została ograniczona w niniejszym artykule do ukazania zawartości ośmiu najliczniejszych działów, wydaje nam się słuszne dopełnienie tego fragmentarycznego obrazu kolekcji ogólnymi prawidłowościami zaobserwowanymi w czasie interpretacji całego zbioru.

Księgozbiór Uphagena, z pozoru jednolity, humanistyczny, historyczno-prawniczy, o dużym stopniu nasycenia wydawnictwami źródłowymi, ujawnił w swojej strukturze cztery warstwy literatury, będące odzwierciedleniem kształtującej się osobowości i zainteresowań właściciela.

Pierwszą, wyodrębnioną przez nas grupę, tworzą książki spełniające głównie funkcję dydaktyczną. Należą tutaj podręczniki oraz kanon literatury obowiązkowej i uzupełniającej, wynikającej z programu nauczania gimnazjalnego, a zwłaszcza uniwersyteckiego, w przypadku Uphagena - Getyngi, gdzie kładziono szczególny nacisk na samodzielne obcowanie młodzieży z literaturą naukową. W bibliotece Uphagena wystąpił m.in. kompletny zestaw podręczników akademickich Ch. Wolffa, duchowego przywódcy uniwersytetów i Oświecenia niemieckiego.

Drugą warstwę księgozbioru tworzy literatura piękna, służąca, jak wiadomo, zaspokajaniu potrzeb estetycznych czytelnika. Ta grupa książek stanowiła młodzieńczą pasję Uphagena i przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowań historycznych, przeznaczonego i przysposabianego do zawodu kupieckiego przyszłego autora "Parerga historica".

Trzecią i zarazem podstawową warstwę księgozbioru tworzy literatura naukowa, składająca się na warsztat badawczy historyka gdańskiego. W tej grupie wystąpiło piśmiennictwo niemal ze wszystkich dziedzin wiedzy, uzupełniające literaturę historyczną, stanowiącą o profilu kolekcji. Źródła, opracowania, syntezy historyczne dopełniają publikacje z zakresu geografii, prawa, polityki, ekonomii, będące ważnym elementem warsztatu badawczego historyka, ponadto traktaty i rozprawy filozoficzne, prace z zakresu filologii, historii i teorii literatury, sztuki, estetyki, niezbędne w kształtowaniu postaw duchowych i światopoglądowych jednostki. O nieprzemijających walorach poznawczych tego warsztatu decydują przede wszystkim wydawnictwa źródłowe do dziejów niemal wszystkich państw europejskich. Warsztat ten służył uczo-

nemu XVIII wieku, a i dzisiejsi historycy, filolodzy, prawnicy naukoznawcy mogą znaleźć w nim bogactwo źródeł pierwszorzędnej wagi.

Ostatnią grupę publikacji, jaką wyłoniliśmy w kolekcji Uphagena, jest literatura oświeceniowa, typowa dla epoki, w której żył właściciel. Historyk gdański dał świadectwo przynależności do wspólnoty intelektualnej epoki poprzez włączenie do biblioteki pism filozoficznych czołowych myślicieli angielskich, francuskich, niemieckich, publikacji z zakresu przyrodznawstwa, co było typową cechą ówczesnych kolekcji, literatury naukowej z pozostałych dziedzin wiedzy, stosujących nową metodologię, literatury pięknej, jak też nowych form jej upowszechniania: listy, relacje z podróży, artykuły z czasopism.

W świetle przeprowadzonych badań księgozbiór Uphagena potwierdził w pełni zainteresowania właściciela i funkcje, jakie spełniał. Wyznacznikom tym podporządkowana była struktura tematyczna biblioteki, liczebność poszczególnych działów, ich następstwo. Księgozbiór jest wymownym świadectwem wpływu środowiska społecznego, epoki, poziomu i kierunku wykształcenia na dobór literatury. Przynależność do niezależnej finansowo warstwy patrycjatu miejskiego umożliwiła Uphagenowi nieograniczone zakupy książek, tak nowości, jak i pochodzących z aukcji. Pokażna reprezentacja literatury reformacyjnej potwierdziła związek Uphagena z protestancką częścią społeczeństwa gdańskiego. Miejsce zamieszkania wpłynęło na największy stopień nasycenia biblioteki historyka gdańskiego produkcją miejscowych oficyn typograficznych. Poczucie łączności z krajem przodków, Niderlandami, uwidoczniło się wyraźnie dostrzegalnym udziałem książek w języku holenderskim. Utrzymywanie więzów z własnym ośrodkiem uniwersyteckim znalazło wyraz w istotnym udziale książki niemieckiej i w języku niemieckim, który był wykładowym w Getyndze, gdzie studiował Uphagen. Geografia wydawnicza i chronologiczna literatury wskazała czołowe ośrodki drukarstwa europejskiego XV-XVIII wieku. Struktura językowa potwierdziła dominujące jeszcze w Oświeceniu znaczenie łaciny, jak też wzrastającą rolę nowego języka uczonych, francuskiego. Obecność w zbiorach Uphagena dorobku naukowego i literackiego, tworzonych w jego czasach, świadczy o zainteresowaniach czytelniczych erudyty gdańskiego, typowych dla epoki, w jakiej żył. Księgozbiór Uphagena jest dzisiaj świadectwem modelu myślenia człowieka XVIII wieku oraz rozległych zainteresowań i erudycji jego właściciela i organizatora.

Naszym zdaniem, księgoznawcza analiza biblioteki Uphagena może stanowić punkt wyjścia do pełnej interpretacji naukoznawczej tego zespołu piśmiennictwa. Powinna ona prowadzić m.in. do oceny wartości źródłoznawczej tego warsztatu badawczego, jak i dzieła powstałego przy jego wykorzystaniu, tak w odniesieniu do epoki, w której został stworzony, jak i punktu widzenia przydatności w badaniach współczesnych.

Dla historyka książki biblioteka Uphagena pozostaje cennym ogniwem w tworzeniu obrazu kultury książki w Polsce epoki Oświecenia.

Przypisy

¹ Artykuł został opracowany na podstawie pracy doktorskiej, "Biblioteka Jana Uphagena jako księgozbiór oświeceniowy i warsztat pracy twórczej właściciela", przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. Karola Głombiowskiego.

² M. Pelczar, Nauka i kultura w Gdańsku, w: Gdańsk, jego dzieje i kultura, Warszawa 1969, s. 520; K. Podlaszewska, Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII wieku, "Zapiski historyczne", 1970, t. 35, s. 53-55.

³ K. Głombiowski, Problemy historii czytelnictwa, Wrocław 1966, s. 11; Tenże, O funkcjonalną koncepcję nauki o książce, "Studia o książce", 1970, t. 1, s. 17.

⁴ K. Głombiowski, Biblioteka franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678, w: B. Kocowski, M. Burbińska, K. Głombiowski, Z dziejów książki na Śląsku, Wrocław 1953, s. 82; o wartości inwentarza, jako źródła do badań księgozbiorów wypowiedział się również O. Glauning, w artykule, "Über mittelalterliche Handschriftenverzeichnisse".

⁵ K. Głombiowski, tamże.

⁶ Catalogus der von dem Wohlseeligen Herrn Johann Uphagen Rats-herrn der Rechten-Stadt Danzing. Hinterlassenen ansehnlichen Bücher-Sammlung, Danzig 1803. Opis książki zawiera takie elementy: numer kolejny tomu, imię i nazwisko autora, tytuł dzieła, oznaczenie kolejności wydania, miejsce, rok wydania, wyliczenie części, zawartość poszczególnych tomów. Zasady te nie były stosowane konsekwentnie.

⁷ Ch. Krolmann, Altpreussische Biographie, Bd. 2 Marburg 1969, s. 753; G. Löschin, Bürgermeister, Ratsherren und Schöppen des Danziger Freistaates, Gdańsk 1868, s. 46-47; Eine Beiträge zu der Geschichte der Danziger Familie Uphagen /maszyn. /WAP 300 R/ Uu 72, s. 9-12.

⁸ Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego 1580-1814. Oprac. Z. Nowak, P. Szafran, Warszawa 1974.

9 F.Schwarz, Aus Papieren des Ratsherrn Johann Uphagen /1731-1802/, Danziger Neueste Nachrichten Jg. 1911, t.18, nr 159-161. Toż maszynopis s.1-23, w Bibliotece Gdańskiej PAN sygn. Od 629. W naszej pracy wykorzystaliśmy maszynopis.

10 Die Matricel der Georgia-Augusta Universität zu Göttingen 1734-1837. Hrsg. G. von Selle, Hildesheim u.Leipzig 1937, s.88, nr 3803.

11 H.Butterfield, Man on his past, Cambridge 1969, s.39.

12 H.Barycz, W murach starej Getyngi, w: H.Barycz, Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę, Wrocław 1969, s.349; zob. też M.Uklejska, Zarys rozwoju nauki i jej organizacji, cz.2. Czasy nowożytne, Warszawa 1963, s.140.

13 Nie tylko młodzież, ale również pracownicy nauki chętnie odbywali staże w tej uczelni. W ich gronie widzimy m.in. dwóch Polaków, Jana Śniadeckiego i Andrzeja Trzczińskiego, stypendystów Komisji Edukacji Narodowej. Piętnastomiesięczny pobyt Śniadeckiego w Getyndze, intensywne studia w dziedzinie nauk humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych wpłynęły zasadniczo na jego poglądy i metody nauczania, które przeszczepiał na grunt polski. Podaję za H.Barycz, o.c., s.358-359.

14 Por. P.Szafran, Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku, Libri Gedanenses 1967, t.1, Gdańsk 1968, s.64-66.

15 Jan Fidalke /1703-1763/, profesor gimnazjum, orientalista, właściciel biblioteki liczącej ok. 11 000 woluminów, sprzedanej na czterech licytacjach w 1764-1766 roku. Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s.219.

16 Dawid Kade /1688-1763/, doktor medycyny, członek Towarzystwa Literackiego i Przyrodniczego, właściciel biblioteki sprzedanej na aukcji w 1775 roku - P.Szafran, o.c., s.61.

17 Jakub Teodor Klein /1685-1759/, prawnik, przyrodnik, właściciel dużej biblioteki naukowej, którą przekazał zięciowi D.Gralathowi. Księgozbiór został sprzedany na aukcji w 1772 roku. Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972, s.414.

18 Henryk Rosenberg /1711-1794/ właściciel biblioteki liczącej ok. 22 500 woluminów, podziwianej przez cudzoziemców odwiedzających Gdańsk. Kolekcja ta uchodziła za jedną z największych bibliotek prywatnych w ówczesnej Europie. Po śmierci właściciela sprzedana na sześciu kolejnych aukcjach między 12 I 1795 a 18 I 1796 rokiem. Znaczną część zakupił Uphagen. Słownik pracowników ..., s.764.

19 F.Schwarz, o.c., s.21.

20 Tamże, s. 20-21; Estreicher nie podaje miejsca druku i drukarza przy opisie dzieł Uphagena, zob. E.XXVIII, s.54-55, E.XXXII, s.54.

21 F.Schwarz, o.c., s.21.

22 Tamże, s.21-22.

23 Tamże, s.23; J.G.Meusel, Das Gelehrte Teutschland im 19 Jahrhundert, nebst Suppl zur 5 Ausg. desjenigen im 18 Jahrhundert ... Bd.8, Lemgo 1800, s.172.

24 W inwentarzu, będącym postawą analizy biblioteki Uphagena, nagłówki rzeczowe działów podawane są w języku niemieckim i łacińskim. Skrót nazwy łacińskiej działu stanowi żywą paginę. W analizie biblioteki posługiwaliśmy się polskim odpowiednikiem nazwy działu.

24 Z.Nowak, A.Hünefeld jako nakładca i drukarz Biblii Gdańskiej z 1632 roku, "Libri Gedanenses" 1967, t.1, Gdańsk 1968, s.41-44.

26 Historia Nauki Polskiej, t.6, s.597.

27 Tamże, s.59-60.

28 Ch.G.Jöcher, Allgemeines Gelehrten Lexikon, t.1.3, Leipzig 1751, szp.2195.

29 Tamże, szp.1290.

30 Bibliografia Lelonga była wzorem dla dzieła Załuskiego "Bibliotheca Polona magna universalis. Por. J.Korpała, Dzieje bibliografii w Polsce, Warszawa 1969, s.81, 115.

31 Ch.G.Jöcher, o.c., t.1.3, szp.286.

32 K.Opalek, Oświecenie, w: Historia nauki polskiej, t.2, s.352.

33 Tamże, s.352.